

H. J. de Jonge, *Amsterdam*

EEN RECENTE AANWINST ONDER DE NIEUWTESTAMENTISCHE
TEKSTGETUIGEN IN NEDERLAND

(Leiden, Bibliotheek der R.U., Ms. Or. 14.239)*

Van het Griekse Nieuwe Testament of delen ervan zijn thans meer dan 5000 handschriften bekend. Hiervan berusten er slechts 13 in Nederlandse openbare bibliotheken. Van dit bedroevend kleine aantal zijn de meeste al sinds eeuwen in ons land; 2 ervan zijn echter kort geleden verworven. Een fragment van I Cor. in unciaalschrift, daterend van c. 400, werd in 1976 gekocht door de Universiteit van Amsterdam, en wordt binnenkort gepubliceerd door Smit Sibinga.¹ In 1974/75 kocht de Leidse universiteit een lectionarium, dat het onderwerp vormt van deze mededeling.

Het Leidse handschrift, in de universiteitsbibliotheek opgenomen onder de signatuur Or. 14.239, is niet, als de meest gangbare lectionaria, een synaxarion of menologion², maar een rituale bestaande uit (nu nog slechts) 8 liturgische composities. De eerste 4 daarvan zijn:

1. een begrafenisliturgie (fol. 1r.-21r.; het eerste deel ontbreekt);
2. een andere begrafenisliturgie, volgens het Arabische opschrift 'voor de nacht van de wierook', waarmee mogelijk de Paasnacht is bedoeld (fol. 21v.-46v.);
3. canones en schriftlezingen voor de begrafenis van monniken (fol. 46v.-) en van vrouwen (51r.-) (-57r.);
4. een gebed voor na het ontbijt (in een klooster, blijkens de bede *kai tèn hagían monèn tautèn sképson*' (fol. 57v.-59r.).

De overige formulieren bevatten geen schriftlezingen en blijven daarom hier buiten beschouwing.

In totaal bevat het hs. 94 bladen, maar blijkens een oude foliëring, waarover zo dadelijk, ontbreekt een zeer groot aantal bladen: o.a. een onbekend aantal aan het begin, één blad tussen fol. 4 en 5, één tussen fol. 50 en 51, en aan het eind niet minder dan 56 bladen. Enkele folia (39, 40 en een stuk van 51) zijn ingevoegd

*Korte mededeling gehouden in de bijeenkomst van de Studiorum Novi Testamenti Conventus van 20 september 1976. Bibliografische verwijzingen en enige aanvullende inlichtingen zijn hier ondergebracht in de noten.

1. J. Smit Sibinga, 'A Fragment of Paul at Amsterdam', in een in 1977 verschijnend deel in 'Supplements to Novum Testamentum' (ed. T. Baarda, e.a.). Het fragment berust als hs. CX 200 in de U.B. van de Universiteit van Amsterdam, en is nummer 0270 in de lijst van nieuwtestamentische hss.

2. Synaxaria bevatten schriftlezingen voor zondagen, zaterdag en vaak ook wekdagen van het beweeglijke kerkelijke jaar van Paaszondag tot zaterdag voor Pasen; menologia bieden schriftlezingen voor de dagen van de vaste, maar plaatselijk variërende heiligen- en feestkalender vanaf 1 september. Er zijn vele andere typen van boeken met schriftlezingen voor liturgisch gebruik.

H. J. de Jonge, *Amsterdam*

EEN RECENTE AANWINST ONDER DE NIEUWTESTAMENTISCHE
TEKSTGETUIGEN IN NEDERLAND

(Leiden, Bibliotheek der R.U., Ms. Or. 14.239)*

Van het Griekse Nieuwe Testament of delen ervan zijn thans meer dan 5000 handschriften bekend. Hiervan berusten er slechts 13 in Nederlandse openbare bibliotheken. Van dit bedroevend kleine aantal zijn de meeste al sinds eeuwen in ons land; 2 ervan zijn echter kort geleden verworven. Een fragment van I Cor. in unciaalschrift, daterend van c. 400, werd in 1976 gekocht door de Universiteit van Amsterdam, en wordt binnenkort gepubliceerd door Smit Sibinga.¹ In 1974/75 kocht de Leidse universiteit een lectionarium, dat het onderwerp vormt van deze mededeling.

Het Leidse handschrift, in de universiteitsbibliotheek opgenomen onder de signatuur Or. 14.239, is niet, als de meest gangbare lectionaria, een synaxarion of menologion², maar een rituale bestaande uit (nu nog slechts) 8 liturgische composities. De eerste 4 daarvan zijn:

1. een begrafenisliturgie (fol. 1r.-21r.; het eerste deel ontbreekt);
2. een andere begrafenisliturgie, volgens het Arabische opschrift 'voor de nacht van de wierook', waarmee mogelijk de Paasnacht is bedoeld (fol. 21v.-46v.);
3. canones en schriftlezingen voor de begrafenis van monniken (fol. 46v. -) en van vrouwen (51r.-) (-57r.);
4. een gebed voor na het ontbijt (in een klooster, blijkens de bede *kai tèn hagían monèn tautèn sképson*) (fol. 57v.-59r.).

De overige formulieren bevatten geen schriftlezingen en blijven daarom hier buiten beschouwing.

In totaal bevat het hs. 94 bladen, maar blijkens een oude foliëring, waarover zo dadelijk, ontbreekt een zeer groot aantal bladen: o.a. een onbekend aantal aan het begin, één blad tussen fol. 4 en 5, één tussen fol. 50 en 51, en aan het eind niet minder dan 56 bladen. Enkele folia (39, 40 en een stuk van 51) zijn ingevoegd

*Korte mededeling gehouden in de bijeenkomst van de Studiorum Novi Testamenti Conventus van 20 september 1976. Bibliografische verwijzingen en enige aanvullende inlichtingen zijn hier ondergebracht in de noten.

1. J. Smit Sibinga, 'A Fragment of Paul at Amsterdam', in een in 1977 versijnd deel in 'Supplements to Novum Testamentum' (ed. T. Baarda, e.a.). Het fragment berust als hs. CX 200 in de U.B. van de Universiteit van Amsterdam, en is nummer 0270 in de lijst van nieuwtestamentische hss.

2. Synaxaria bevatten schriftlezingen voor zondagen, zaterdagen en vaak ook wekdagen van het beweeglijke kerkelijke jaar van Paaszondag tot zaterdag voor Pasen; menologia bieden schriftlezingen voor de dagen van de vaste, maar plaatselijk variërende heiligen- en feestkalender vanaf 1 september. Er zijn vele andere typen van boeken met schriftlezingen voor liturgisch gebruik.

ter vervanging van verloren gegane oorspronkelijke bladen; ze zijn beschreven door een andere hand dan die het gehele overige boek schreef. Vooral de eerste bladen zijn nogal beschadigd. De bladen zijn van geïmpregneerd papier zonder watermerk en meten $17,1 \times 12,5$ cm; beschreven is, in een nog diepzwarte inkt, een oppervlak van $12,5 \times 9$ cm, met 16 à 23 regels per bladzij. Ter bepaling van de gedachten: het boek is groter dan Nestle's *Novum Testamentum Graece* (in het gangbaarste formaat) en kleiner dan *The Greek New Testament*. Opschriften boven onderdelen zijn uitgevoerd in rood; de decoratie blijft beperkt tot enkele simpele ornamentele banden en een aantal grote, traditioneel gestileerde initialen.

Van de in dit hs. opgenomen liturgische formulieren is steeds een volledige Griekse tekst aanwezig, maar een aantal gezangen en gebeden, en alle schriftlezingen worden begeleid door een Arabische vertaling. Doorgaans staat deze in een parallelle kolom op de rechterzijde van de pagina. Bij de vier voorlaatste van de elf aanwezige schriftlezingen staat de vertaling echter niet naast de Griekse pericoop, maar volgt zij eronder.

Wat de herkomst van het hs. betreft, de Leidse U.B. kocht het van een erfgenaam van een Zwitserse particuliere verzamelaar. Deze had het, met ongeveer 25 andere, gekocht uit de opzienbarende collectie oosterse hss. beschreven in *Katalog 500* van de antiquaar K. W. Hiersemann te Leipzig (1922).³ De gedetailleerde beschrijvingen in deze catalogus zijn van niemand minder dan Anton Baumstark. Tevens publiceerde Baumstark in 1923 een mededeling over dit en andere hss. uit dezelfde collectie in *Oriens christianus*.⁴ Hier sprak hij van de collectie-Hiersemann als samengesteld uit getuigen 'van de orthodoxe liturgie, waarschijnlijk zonder uitzondering van Syrië'. In de catalogus had hij van het tweede onderdeel in het hier besproken rituale al geschreven, dat hierin niet de van Jeruzalem en Constantinopel uitgegane liturgische praktijk van de latere Griekse orthodoxie, maar waarschijnlijk die van Antiochië aan het licht trad.

Toch is althans het boek vrijwel zeker van Egyptische origine. Daarop wijst het feit, dat het een folionummering bevat in cursieve Koptische cijfers.⁵ Deze nummering, niet vermeld door Baumstark, is aangebracht in de linkerbovenhoek van de linkerbladzijden en loopt van het eind van het boek naar voren. Na te zijn opgelopen tot 100 begint de telling opnieuw bij 1, om opnieuw op te lopen tot 57, waarna de rest, met het gehele begin van het boek, ontbreekt. Terloops zij opgemerkt, dat hetzelfde Koptische cijferschrift gebruikt is voor de foliëring van het andere uit Egypte afkomstige, Grieks-Arabische lectionarium te

3. Karl W. Hiersemann (ed.), *Katalog 500. Orientalische Manuskripte*, Leipzig 1922. Het hier besproken hs. is nr. 45 van de catalogus (p. 20-21). Voor de huidige vindplaatsen van de in *Katalog 500* beschreven hss., zie *Analecta Bollandiana* 93 (1975); op p. 378 de te Leiden terechtgekomen hss.

4. A. Baumstark, 'Forschungen und Funde', *Oriens christianus* N.S. 10/11 (1920/21), Leipzig 1923, pp. 158-159: 'Denkmäler orthodoxer Liturgie wohl durchweg Syriens.'

5. Zie voor dit cijferschrift A. Mallon, *Grammaire copte*, Beyrouth 1956⁴, p. 234.

Leiden: Or. 243⁶, maar daarin loopt de telling van voor naar achter. Een bijkomende aanwijzing voor een Egyptische provenance vormt de omstandigheid, dat het Arabisch in dit hs. trekken van het door Kopten gebezigde Middel-Arabisch vertoont.⁷

Een probleem vormt de datering. Het hs. behoort nl. tot de grote groep codices in liturgisch minuskelschrift, dat van de 11de tot de 14de eeuw met verbazend conservatisme geschreven is, en zonder externe indicaties berucht moeilijk te dateren is. Baumstark wijst het hs. zonder toelichting de 11de tot 12de eeuw toe. Op die periode lijkt inderdaad te wijzen, dat naast elkaar zowel half-H-vormige, als rechthoekige, als halfronde spiritussen voorkomen. Maar de onregelmatigheid van het schrift, een zekere onnatuurlijkheid en stijfheid, een neiging tot onverwacht en onnodig gebruik van opvallend grote letters, dit alles wekt de esthetisch onbevredigende indruk die waarschuwt voor een te vroege datering. Enkele aanwijzingen voor een latere datering dan die van Baumstark zijn de volgende:

1. In het minuskelschrift van dit hs. komen van de epsilon, de èta en de pi meer dan tweemaal zoveel unciaalvormen als minuskelvormen voor. E. C. Colwell⁸ heeft berekend, dat hss. met uitsluitend nieuwtestamentische tekst waarin het aantal unciale epsilons en èta's het aantal minuskels van die letters overtreft, geschreven zijn na 1150. Weliswaar krijgen unciaalvormen van de epsilon in synaxaria en menologia – mogelijk ten gevolge van de late transliteratie van deze boeken – incidenteel reeds vroeger de overhand op minuskelvormen, maar aangezien het onderhavige hs. geen lectionarium van het traditioneel meest belangrijke type is, mag het schrift ervan ongeveer eenzelfde betrekkelijke graad van conservatisme worden toegeschreven als dat van nieuwtestamentische teksthandschriften. Ook voor dit hs. is 1150 daarom een zeer redelijke *terminus post quem*.

2. Karakteristiek voor dit hs. zijn de overdreven lange, tot een haast horizontale positie neigende accenten. In de *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the Year 1200* van K. en S. Lake vindt men soortgelijke accenten, hoewel niet geheel van dezelfde lengte en helling, in een Pentacostarion van 1170 en in lectionaria van 1181 en 1184.⁹

3. Hier en daar wordt in dit hs.¹⁰ voor de xi het teken van de sampi gebruikt, in de vorm van een unciale epsilon in spiegelbeeld voorzien van, niet een enkele,

6. H. J. de Jonge, 'Joseph Scaliger's Greek-Arabic lectionary (Leiden, U.L., MS. Or. 243 = Lectionary 6 of the Greek New Testament)', *Quaerendo* 5 (1975), pp. 143-172. De foliëring in cursief Koptisch cijferschrift is daar (p. 144) ten onrechte een 'old Arabic foliation' genoemd.

7. B.v. de vorm *minadjl* ('ten behoeve van', Grieks: *hypér, diá*), uit: *min 'djl*, met elisie van de hamzah. Zie over dit woord: S. Kussaim, 'Etude du Moyen Arabe des Coptes', *Le Muséon* 80 (1967), pp. 153-209, speciaal pp. 186-187, nn. 199 en 201.

8. E. C. Colwell, *Studies in Methodology in Textual Criticism of the New Testament*, (New Testament Tools and Studies IX), Leiden 1969, Ch. IX: 'A Chronology for the Letters Epsilon, Eta, Lambda, Pi in the Byzantine Minuscule Book Hand', pp. 125-141.

9. Respectievelijk deel VIII, ii, nr. 587 links, deel I, nr. 74, en deel I, nr. 26.

10. Bv. fol. 52r. laatste regel, fol. 9lv., regels 9, 15 en laatste.

maar twee horizontale balken, het geheel opvallend groot. Parallellen voor dit verschijnsel vindt men in A. Turyn's *Dated Greek MSS. of the Thirteenth and Fourteenth Centuries* in een Leven van Bartholomaeus uit 1229/30, een Ladder van Johannes Climacus uit 1258/59 en een Psalticon uit 1288/89.¹¹

4. De streep boven nomina sacra wordt in dit hs. in het midden versierd met een klein verticaal dwarsstreepje. Hetzelfde neemt men waar in een door Turyn gereproduceerd lectionarium uit 1257, een menaion¹² uit 1265 en een evangelieboek uit 1321/22.¹³

Al met al lijkt een datering in de 13de eeuw, met enige speelruimte naar weerszijden, verantwoord. Overigens kan worden opgemerkt, dat van de 11 reeds bekende Grieks-Arabische lectionaria¹⁴ het grootste aantal, nl. 5, eveneens in de 13de eeuw gedateerd wordt; in de 11de en 14de eeuw worden er telkens 2, in de 12de en 16de eeuw telkens 1 gedateerd.

De schriftlezingen in dit hs. zijn zonder uitzondering ontleend aan het Nieuwe Testament. In overeenstemming met het funeraire kader waarin zij merendeels dienst doen, handelen zij voor een groot deel over dood, opstanding en eeuwig leven. De pericopen, elf in getal, komen uit Matth. (2), Luc. (1), Joh. (3), Rom. (2), I Cor. (2) en I Thess. (1). Een nauwkeurige opgave van plaats en omvang der pericopen is hier op zijn plaats:

- a. fol. 10v.-12r.: I Cor. 15: 47-57;
- b. fol. 12r.-13v.: Joh. 5: 24-30 en 6: 39;
- c. fol. 41r.-41v.: I Cor. 15: 35-38 en 42-45;
- d. fol. 42r.-42v.: Joh. 6: 35-39;
- e. fol. 42v.-43v.: I Thess. 4: 13-17;
- f. fol. 44r.-45r.: Matth. 24: 27-31 en Luc. 8: 8b (vanaf *taûta*);
- g. fol. 49r.-49v.: Rom. 14: 6-9,
- h. fol. 50r.-50v.: Matth. 11: 27-30;
- i. fol. 54r.-55r.: Rom. 6: 3 (vanaf *hósoi*)-12;
- j. fol. 55v.-56v.: Joh. 11: 17-27;
- k. fol. 59r.-59v.: Luc. 18: 15-17.

Deze schriftlezingen worden met de stereotype, ook in de gewone lectionaria gebruikelijke formules ingeleid. In vijf gevallen wordt volstaan met de aanhef *adelfoí* (a, c, e, g, i). Tweemaal luidt de inleiding: *eípen ho Kýrios pròs toûs elèlythótas pròs autòn Ioudaíous* (b, d). Twee maal: *toûi kairoûi ekeinooi* (j, k). Eén maal: *eípen ho Kýrios toîs heautoû mathetaís* (h), en één maal: *eípen ho*

11. Respectievelijk platen 3/4, 9 en 44.

12. Een menaion is een dienstboek van de Griekse kerk, vaak gebonden in voor de afzonderlijke maanden van het jaar bestemde delen, waarin voor de heiligendagen toepasselijke gebeden, gezangen, levensbeschrijvingen en martelaarsverhalen bijeengebracht zijn.

13. Respectievelijk platen 8, 10 en 123.

14. 16 (13de eeuw), 1255 (11de eeuw), 1311 (12de eeuw), 1762 (14de eeuw), 1804 (13de eeuw), 11023

Kýrios (f). Ook de toevoeging van Luc. 8,8b aan een lezing uit Matth. (f), waardoor de pericopie besloten wordt met de woorden 'Dit zeggende, riep Hij: Wie oren heeft om te horen, die hore!', levert een niet ongewone afsluiting van een liturgische schriftlezing op; hetzelfde gebruik van Luc. 8,8b komt voor op verschillende plaatsen in het gewone synaxarion¹⁵.

De tekstvorm van de nieuwtestamentische pericopen is zeer overwegend Byzantijns. Indien men voor deze pericopen een collatie maakt van *The Greek New Testament* (1975³) met de Textus Receptus (ed. Scrivener 1891), constateert men 44 verschillen. In deze 44 gevallen gaat het hier besproken lectionarium 40 keer met TR, en slechts 4 keer met TGNT (nl.: I Cor. 15,50 *dýnatai*, niet *dýnantai*; 36 *áfron*, niet *áfron*; Matth. 24,27 *hè parousía*, niet *kai hè parousía*; Joh. 11,20 *Ièsoûs*, niet *ho Ièsoûs*). De twee minderheidslezingen die het hs. in I Cor. heeft, vindt men ook in het andere 13de-eeuwse Grieks-Arabisch lectionarium uit Egypte dat nu te Leiden berust (Or. 243).

Van de lezingen waarin het hs. noch met TGNT, noch met de TR samengaat, zijn er 5 niet geregistreerd in de apparaten van Tischendorf en Von Soden. Eén ervan bestaat in de invoeging van de woorden *kai hoi nekroi egerthèsontai* in Matth. 24,29, na *saleuthèsontai*. Door deze invoeging wordt de 'Rede over de laatste dingen' dienstbaar gemaakt en aangepast aan de behoeften van de begrafenisliturgie. Ook de andere unieke (of: uniek lijkende) lezingen zijn evident corrupties (I Cor. 15,57 *hymîn* i.p.v. *hèmîn*; 45 *kai ho éschatos* i.p.v. *ho éschatos*; Joh. 11,24 om. *en*²; Luc. 18,17 *autón* i.p.v. *autèn*).

Van de vier resterende lezingen waarin het hs. zowel tegen TGNT als tegen de TR gaat, vinden er twee steun bij vele vertegenwoordigers uit Von Soden's *H*-, *K*-, en *I*-groepen (Joh. 6,39 *autón*, niet *autó*; 11,21 om. *hè*), twee vinden slechts zeer zwakke steun in alleen de *I*-groep (I Thess. 4,13 om. *hoi*² met D G^p F^p; Luc. 18,17 *amèn gár* i.p.v. *amèn*, met D, volgens Von Soden 'Paralleleinwirkung'¹⁶ karakteristiek voor D).

Het is mij niet gelukt, de nieuwtestamentische tekst van het onderhavige rituale bij één van de reeds bekende ondergroepen van de Byzantijnse tekst onder te brengen. Dit is niet alleen te wijten aan het feit, dat van die groepen te weinig karakteristieke lezingen bekend zijn.¹⁷ Ook geldt in het bijzonder voor lectionaria, dat onderscheiden schriftgedeelten langs zeer verschillende kanalen kunnen zijn overgeleverd. Daardoor zal teksthistorische classificatie doorgaans niet voor de gehele nieuwtestamentische tekst van een lectionarium plaats

eeuw), l 1331 卅一 (16de eeuw), l 1343 (13de eeuw), l 1344 (14de eeuw), l 1746 (13de eeuw), l 1773 (13de eeuw).

15. C. R. Gregory, *Textkritik des Neuen Testaments*, Leipzig 1900, p. 352 onder, en p. 359, r. 10 van onder.

16. Hermann von Soden, *Die Schriften des Neuen Testaments*, I, ii, Göttingen 1911, p. 1317.

17. De 'sample passages' waarop de classificatie met de methode van 'Multiple Readings' kan worden uitgevoerd zijn nog uiterst beperkt. Voor de methode E. C. Colwell, 'Method in Locating a Newly-discovered MS. within the MS. Tradition of the Greek N.T.', in: K. Aland (e.a., edd.), *Studia Evangelica* . . ., (Texte und Untersuchungen 73), Berlijn 1959, p. 757-777. Het artikel van Colwell verscheen ook in zijn *Studies in Methodology*, (vgl. n. 8), pp. 26-44.

kunnen hebben, maar slechts voor onderdelen apart. Die onderdelen zijn echter vaak weer te kort om er de *characteristica* van geïdentificeerde groepen in te kunnen vinden. Het is de vraag, of een grootscheepsere dan tot dusver bekende aanpak van de tekstgeschiedenis van het Nieuwe Testament de zojuist aangegeven vicieuze cirkel op grote schaal zal kunnen doorbreken. Teksten die te kort zijn om bepaalde typerende varianten te vertonen, kunnen zich blijvend aan classificatie onttrekken.

Of de Arabische bijbeltekst aan één van de bekende vertalingen ontleend is of *ad hoc* vervaardigd is, zal door specialisten moeten worden onderzocht.

Een siglum kan aan dit hs. nog niet worden toegekend, aangezien een bewerking van de lectionaria-lijst op handen is, waarbij allerlei ritualia met nieuwtestamentische tekst zullen worden ondergebracht in een nieuwe lijst van 'Lit.-hss.' (liturgische hss.), terwijl de oude lectionaria-lijst alleen lectionaria in een engere zin zal blijven bevatten.¹⁸ Met de opstelling van een aparte lijst voor de ritualia is, vanwege omvang en heterogeniteit van het materiaal, nog geen begin gemaakt. In welke vorm de ritualia nog in de lectionaria-lijst opgenomen zullen worden, staat nog niet vast.

Or. 14.239 is als getuige voor de nieuwtestamentische tekst naar omvang en tekstvorm van bescheiden betekenis. Voor de geschiedenis van de liturgie en – door de aanwezigheid van neumen – van de liturgische muziek is het belangrijker. Maar bij de schaarste aan hss. van het Griekse Nieuwe Testament in ons land is het geboden ook 'in het minste getrouw' te zijn.

18. K. Aland, *Kurzgefasste Liste der griechischen Hss. des N.T.* (Arbeiten zur ntl. Textforschung 1), Berlijn/New York 1963, pp. 16-17; K. Junack, 'Zu den griechischen Lektionaren und ihrer Ueberlieferung der Katholischen Briefe', in K. Aland (ed.), *Die alten Uebersetzungen des N.T., die Kirchenväterzitate und Lektionare* (Arbeiten zur ntl. Textforschung 5), Berlijn/New York 1972, speciaal pp. 502-503. Over het stadium waarin de bewerking van de lectionaria-lijst verkeert zijn mij inlichtingen verstrekt door Dr K. Junack van het Institut für neutestamentliche Textforschung te Münster; voor zijn informatie betuig ik ook hier dank.